

ZPRÁVY A SDĚLENÍ

SBĚR DAT VE SČÍTÁNÍ LIDU V POHLEDU SOCIOLOGA

Odborníci různého vědeckého zaměření, např. sociologové, ekonomové, geografové, čekají každých deset let na výsledky sčítání lidu s nedočkavostí, která je úměrná respektu, jež oni, zvyklí na výběrová šetření menšího rozsahu, k této akci chovají. Také v současné době uvítali publikaci výsledků cenzu, o něž se v práci často opírají. Je pochopitelné, že se přitom zamýšlejí nad cenzovými statistikami z hlediska svého oboru.

Sčítání lidu je v našem státě obsahově i metodicky detailně propracováno. Ob-sahová náplň je vedena snahou o maximální efektivnost šetření, snahou o časovou i mezinárodní srovnatelnost údajů. Velká péče je věnována organizaci vlastního šetření, zpracovatelské a analytické části cenzů i publikaci jejich výsledků. Pozoru-hodné přitom je, že stranou pozornosti poněkud zůstává metoda, resp. technika dotazovací části sčítání, vlastní proces získání informací od sčítané osoby.

Ve fázi kontaktu výzkumného nástroje se sociální skutečností se vlastně toto de-mografické šetření velmi podobá sociologickému dotazování formou tzv. rozdávaného a sbíraného dotazníku a vztahují se na ně také mnohá pravidla sociologického vý-zkumu. I zde pravděpodobně platí, že v terénní práci je největší zdroj chyb v celém procesu poznávání. Průběh dotazování je nejcitlivější, nejdůležitější a zároveň nej-obtížněji kontrolovatelná fáze výzkumu. Na ní předem závisí kvalita výsledků šetře-ní. Ani sebelepší technika zpracování, ani nejdůvtipnější počítač a elegantní program nemohou eliminovat chyby, jež vznikly v kontaktu mezi zjišťovacím nástrojem — v daném případě sčítacím archem, domovním listem či registračním lístkem — a dotazovanou osobou.

V každém styku dotázané osoby (respondenta) s představitelem, resp. nástrojem výzkumu dochází ke specifické individuální sociální situaci, již nelze přesně stan-dardizovat a která může být zdrojem nepředvídatelných chyb. Vedle toho však existují chyby, které mají společný původ, jež lze typizovat a kterých je možné se do jisté míry vyvarovat, například už v samotné konstrukci dotazníku.

Vylučme předem možnost, že otázky dotazníku nejsou konstruovány validně vzhledem k výzkumným cílům. Můžeme potom provést přibližnou klasifikaci chyb:

Kromě chyb mechanického charakteru, vzniklých třeba přehlédnutím, nedosta-tečnou grafickou přehledností dotazníku apod., mohou být chyby způsobeny neochotou respondentů vypovídat, dále nepochopením otázky nebo jejím špatným výkladem. Někdy se při zjišťování dat dotazováním setkáme se záměrným zkreslováním sku-tečností. Počítat však musíme také se zkreslením neuvědomělým, způsobeným špatnou informovaností respondenta, ale častěji racionalizacemi, sebeklamy a autosytlizacemi dotázané osoby, tj. faktory psychologické povahy.

Výskyt některých z uvedených typů chyb je v cenzovém šetření nepravděpodobný. Velká, dopředu dobře připravená informativní a propagační akce, působící na občany hlavně prostřednictvím tisku, televize a rozhlasu, silně snižuje pravděpodobnost neochoty občanů ke spolupráci. Také nezáměrná, podvědomá autostylizace dotáza-

ných, s jakou se běžně setkáváme ve výzkumu postojů a mínění, je v cenzu málo pravděpodobná.

Na základě vlastních zkušeností ze sociologických terénních šetření i podle výsledků seminářů s posluchači vyšších ročníků oboru sociologie, kteří se na sčítání lidu podíleli ve funkci sčítacích komisařů, se zdá, že spolehlivost výsledků sčítání lidu mohou snižovat především dvě skupiny chyb:

- nesprávnost nebo nepřesnost odpovědí, jež je důsledkem nepřesného výkladu otázek. Příčinou zde většinou je formulační náročnost otázek a celého dotazovacího archu;
- záměrné zkreslování skutečnosti.

Hlavní zdroj chyb tedy vidíme v náročnosti dotazovacích nástrojů vzhledem ke sčítaným osobám. Sčítací arch, domovní list i registrační lístek operují vlastně s pojmy, jež používají statistikové ve své odborné práci. Řečeno pojmem sociologické metodologie, ve zjišťovacím nástroji nejsou odborné termíny důsledně operacionalizovány. Můžeme říci, že materiály, sloužící při sběru dat sčítání lidu, nedodržují vždy základní pravidlo dotazovacích akcí, že totiž musí být dotazovaná osoba zbavena veškeré námahy intelektuální, psychologické, jazykové a technické povahy, která není bezpodmínečně nutná.

Dotázaná osoba, často bez ukončeného základního vzdělání, je náhle postavena před povinnost vyplnit formulář, v němž se používá slov, s nimiž běžně nepřichází do styku. Např. „trvalý pobyt“, „rozhodný okamžik“, „dočasně přítomná osoba“, „společné hospodaření“, „zdroj obživy“, „popisné číslo“, „orientační číslo“ a mnohé další. Formuláře jsou sice vybaveny vzorem vyplnění i vysvětlivkami. Ty však respondentu systémem podrobných pokynů a definic často spíš matou, deprimují a od vyplňování odrazují. Všimněme si, že vysvětlivky zase užívají pouze odborné úřední terminologie.

Už požadavek, kladený na vyplňující osobu v úvodu, totiž aby si přečetla „pозorně návod i vysvětlivky“, je pro část respondentů reálně nesplnitelný a zcela určitě většinou nesplněný. Tím dochází hned v úvodu vyplňování k nerespektování pokynů sčítacích orgánů. Z hlediska psychologie dotazování můžeme považovat tento krok za nešťastný. Bude v dotázaném apriorní despekt k dalšímu vyplňování:

Obtížnou položku ve sčítacím listu představuje např. „velikost bytu“ (s poznámkou „neznáte-li rozměry bytu, změřte jej!“). Její vyplnění je komplikované a, vezmeme-li v úvahu třeba vzdělanostní heterogenitu populace, tak náročné na respondentovu horlivost, přesnost, poctivost i počtářské dovednosti, že se obáváme, že může přinést údaje, na něž se lze spolehnout jenom velice přibližně.

Uveďme pro ilustraci heslovitě ještě další položky sčítání, které kladou podle zkušeností komisařů na respondenta velké nároky a jež tudíž musíme brát ve výstupech s jistotou rezervou:

- Některým osobám dělá potíže označit přesně své pracovní zařazení. Nomenklaturu pracovních funkcí zná pochopitelně jen menší část dotázaných. Požadavek Instrukcí pro sčítací orgány, který zní „zaměstnaní musí být vyplněno podrobně, nestačí jen zapsat např. kovodělník, technik, referent, nebo člen JZD, člen lidového družstva apod.“, je tedy ve velkém počtu případů nesplněn.
- Také údaje o zaměstnavateli, místu pracoviště či školy nejsou vyplněny zcela spolehlivě. Popisná, orientační čísla byla respondentům dodána institucemi často pozdě, někdy vůbec ne.
- Ne vždy jsou v domovním listu vyplněny přesné položky „doba výstavby nebo rekonstrukce domu“ a „materiál nosných zdí“. Domovní list má podle pokynů sčítacích orgánů vyplňovat komisař. Je však převážně, zejména u rodinných domů a zemědělských usedlostí, odkázán na výpověď majitele domu.
- Podobné potíže a adekvátně tomu nespolehlivá místa z hlediska kvality dat nacházíme i v registračních listcích. Mnohé sčítané osoby nečtou návod na zadní straně, uvádějí údaje o svých rodičích a manželích i tam, kdy již tyto osoby zemřely, neví si rady s vyplňováním obce, části obce, orientačních čísel.
- Při rozboru otázek sčítacího archu nás napadá, zda je nutné, používali se při zpracování počítače, vyplňovat také pohlaví a datum narození. Oboje může při zpracování být nahrazeno rodným číslem. (Tzv. minimální ani ustálený program sčítání tyto otázky také neobsahuje.) Jakýkoliv abundantní údaj zatěžuje proces dotazování a přispívá k jeho náročnosti.
- Nešťastné je vlastně i grafické uspořádání sčítacího archu jako celku. Sčítací arch

začíná prakticky částí B. Pokyn o pořadí vyplňování — tj. „nejdříve vyplňte část A“ na tom nic nemění, protože ten většina respondentů z výše uvedených důvodů nečte. Část B je přitom sčítanému těžko pochopitelná, nic v ní většinou nevyplňuje, zato ho však často dokáže odradit od dalšího vyplňování.

Mluvíme-li o náročnosti dotazovacího nástroje cenzu, je třeba pomyslet i na funkci sčítacího komisaře. Má vystupovat jako korektor, jako osoba kontrolující, vysvětlující a pomáhající občanům. Patří to k povinnostem, k nimž se zavázal. Ve skutečnosti však není v jeho silách eliminovat většinu chyb, jež vzniknou z uvedených příčin. Nemá k tomu dost času, tazatelské erudice a, reálně vzato, často ani dost zájmu. Především je nutno vidět, že komisař zasahuje tam, kde vidí úplnou bezradnost nebo kde je přímo dotázán. Údaje vyplněné nepřesně nebo chybně většinou nekoriguje a ani je korigovat nemůže.

Věnujeme-li pozornost roli komisařů, musí nás také napadnout, že jsou na ně kladeny velmi nestejnorodé požadavky z hlediska sociálně ekologického. Komisař, kterému je přidělen např. obvod, v němž žije obyvatelstvo s poměrně vysokou úrovní vzdělání, je zvýhodněn oproti komisaři, jenž pečuje o sběr dat v obvodu s méně příznivou vzdělaností strukturou nebo obvod demograficky starý.

Studenti sociologie, kteří pracovali ve funkci komisařů při posledním sčítání, ukazovali na případy, kdy v některých obvodech byli nuceni se starými respondenty vyplňovat sčítací archy výlučně na základě rozhovorů. Realizace principu sebesčítání prostě nepřichází v některých domácnostech v úvahu. Snad by bylo nejen „spravedlivější“, ale především efektivnější, přineslo by pravděpodobně kvalitnější výsledky, kdyby při přidělování obvodů a kvót dotázaných osob byla tato skutečnost aspoň zhruba vážena (tj. komisaři v „obtížnějším“ terénu by bylo přiděleno méně domácností nebo méně dotázaných osob).

Doposud jsme věnovali pozornost chybám při vyplňování dotazníků, jež jsou spojeny s komunikačním nedorozuměním mezi statistickým úřadem a sčítanými osobami. Při sběru dat ve sčítání lidu však existuje i jistá možnost záměrného zkreslování údajů sčítanými osobami. Demografové znají poměrně raritní případ fingování rodinného stavu zejména u neprovdaných žen nebo zatajování osob ženského pohlaví v rómské části obyvatelstva. Daleko pravděpodobnější však podle našich zkušeností je nadhodnocování školního vzdělání nebo podhodnocování velikosti bytu. Zdá se, že nebezpečí takových zkreslení však sotva lze úplně eliminovat. V těchto případech nám zbývá jenom uvědomit si, že ani zde není snížení spolehlivosti údajů vyloučeno.

Podle dlouhodobých poznatků lze, obecně vzato, v naší populaci provádět sčítání obyvatelstva metodou sebesčítání. Podmínka uvědomělosti, informovanosti a z nich plynoucí ochoty obyvatelstva odpovídat a také podmínka celkové kulturní vyspělosti občanů je v našem státě bezpochyby splněna. Otázkou zůstává, zda organizátoři sčítání nemohou přispět k vyšší spolehlivosti získaných údajů tím, že znění formulářů upraví podle pravidel sociologického dotazování, jež počítá s heterogenitou obyvatelstva a se složitostí sociálních skutečností.

Obsah sčítání je dalekosáhle konzultován, diskutován, schvalován. Je stejná péče věnována i znění otázek a grafickému řešení dotazníku? Formuláře jsou přesné z hlediska cílů sčítání a z hlediska statistiků. Plní však také funkci jako spolehlivý poznávací nástroj, s maximální věrohodností snímající sociální realitu?

V žádném případě by nebylo správné a samozřejmě ani možné provádět revizi obsahu sčítání lidu. Standardní charakter sčítání je první podmínkou jeho funkce. Korekci znění některých dotazů ve smyslu snížení jejich náročnosti na sčítanou osobu však za takovou revizi nepovažujeme.

Není-li z jakéhokoli důvodu možná změna ve formulaci dotazů (je samozřejmě, že úprava tak závažného výzkumného nástroje by vyžadovala ověření metodologickým výzkumem nebo aspoň předvýzkumem), je třeba si aspoň uvědomit při interpretaci výsledků ze sčítání lidu, domů a bytů, při jejich použití, že mají i ony jistou licenci, jenom jistou míru spolehlivosti jako všechna šetření, získaná dotazováním. Navzdory tomu, že se jedná o vyčerpávající šetření impozantního rozměru.

Hana Librová

LITERATURA

- Fesenko, P., Špaček, Č.: *Automatizované zpracování sčítání lidu, domů a bytů*. Demografie 22, č. 4, 1980.
- Instrukce pro sčítání orgány*. Směrnice a pokyny čs. statistiky. FSÚ, Praha 1980.
- Ottomanský, J.: *Sčítání lidu, domů a bytů v roce 1980*. Demografie 20, č. 4, 1978.
- Pavlík, Z.: *Minulost a budoucnost sčítání lidu*. Demografie 22, č. 4, 1980.
- Ullmann, O.: *Koncepce zpracování definitivních výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1980*. Demografie 22, č. 4, 1980.

ŽIVOTNÍ ZPŮSOB JAKO SOCIÁLNÍ REALITA

Ve dnech 23. a 24. listopadu 1982 se konalo z iniciativy katedry marxisticko-leninské sociologie FF UJEP v Brně sympozium „Socialistický způsob života jako sociální realita“. Pro myšlenku neformální výměny názorů na dané téma se podařilo získat řadu sociologů i ekonomů z pracovišť v Brně, Praze a Bratislavě; reprezentována byla rovněž sociologie sovětská, maďarská a Německé demokratické republiky. K tématu, které patří k neaktuálnějším v našich společenských vědách, je možno v zásadě přistupovat dvěma cestami. Socialistický životní způsob lze pojímat jednak programově, jako víceméně dlouhodobý cíl, k němuž socialistická společnost směřuje, a jednak jako reálný způsob života lidí v naší současné společnosti. Jakkoli jsou oba přístupy ve vědecké teorii i praxi samozřejmě úzce spjaty, pořadatelé sympozia, jak bylo už z jeho názvu zřejmé, záměrně zvýšili důraz na druhý z nich. Omezení se v tomto sdělení na krátkou reprodukci probíraných příspěvků, ovšem s vědomím, že nám zároveň uniká jeden z nejpodstatnějších momentů sympozia. Příspěvky byly totiž dodány předem jako podklad pro diskusi, kterou v její bohatosti a podnětnosti nelze na několika stránkách reprodukovat.

Tématem, jemuž bylo věnováno největší množství příspěvků, byla problematika rodiny. Studie *Vladimíra Wynnyczuka* „Populační klima a jeho vliv na utváření rodiny v Československu“ konstatovala, že na přelomu 70. a 80. let došlo u nás ke zřetelnému poklesu porodnosti, doprovázenému poklesem sňatečnosti, růstem rozvodovosti a potratovosti. V souvislosti s tím se mění obraz rodiny. Zcela zřejmý je především pokles zájmu o třetí a další dítě. Lze předpokládat, že v 80. letech nízká porodnost u nás potrvá.

Milada Barťošová byla autorkou příspěvku „Perspektivy sladění funkce rodičovství a funkce ekonomicky činného občana“. Vycházela ze skutečnosti, že naše země je na předních místech v Evropě v podílu žen na ekonomicky činných osobách. Tato značná profesionální aktivita však kontrastuje s nízkým zastoupením žen v rozhodujících pozicích hospodářského a politického života. Kromě toho zůstávají pracovní odměny žen zhruba o třetinu nižší než u mužů. Jádrem problému se skrývá v možnostech kolizí mezi funkcí matky a funkcí pracovnice, respektive veřejně činné osoby. To vede ženy k tomu, že se spokojují s omezenou profesionální kariérou a svou dominantní roli uplatňují v domácnosti. S tím však souvisí i druhá stránka problému: relativní podceňování role muže v domácnosti a rodině.

Autorem studie „O rodině — hrubý koncept elementárního přehledu“ byl *Ivo Možný*. Příspěvek polemizoval s klasickou představou univerzálního rozšíření úplných rodin se dvěma dětmi. Na základě statistických údajů se dá dovodit, že po odečtení domácností tvořených jednotlivci, domácností bez závislých dětí, rodin neúplných a domácností vícerodínných zbude pouze necelá třetina domácností, které lze zahrnout pod typ klasické nukleární rodiny. Z jiného hlediska celá třetina žen nikdy nezačala či neprošla v úplnosti cyklem nukleární rodiny. Rozhodující na celé úvaze nejsou ovšem odhady procentuálního zastoupení jednotlivých typů rodin, nýbrž poukaz na to, že představa, se kterou myšlení laiků i sociologů pracuje jako se zaručenou, může být ve skutečnosti silně problematická.

Miroslav Hříšl se zamýšlel nad rodinami s dětmi s příjmy pod orientační hranici sociální potřebnosti. Považujeme-li za sociální minimum 56procentní příjem na hlavu ve srovnání s průměrným příjmem, zjistíme, že pravděpodobnost skluzu do pásma sociální potřebnosti je přímo úměrná počtu dětí v rodině. V souboru sociálně po-